

ІНВЕНЦІЙНО-СТРАТЕГІАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Коли підходити до розвитку творчо обдарованої особистості цілісно, то виникає питання про початок цього процесу і про механізми, за допомогою яких звичайна людина, яка обдарованість має поки що лише як потенційну властивість, стає на шлях розвитку здібностей. З іншого боку, не менш важливою є проблема механізмів творчої діяльності зрілої творчої особистості.

Більшість дослідників психологічних механізмів творчості підкреслюють значення стратегій творчої діяльності для досягнення кінцевого результату. Цілком закономірно, що звертається увага на способи навчання ефективних стратегій людей, що займаються творчою діяльністю. Одним із визнаних ефективних методів є тренінг КАРУС, запропонований В.О. Моляко. Широко використовуються розвивальні програми, розроблені іншими фахівцями. Перенесення готових мислительних схем чи послідовності прийомів діяльності від одних людей до інших, безумовно, сприяє результативності творчості, але не дає повного уявлення про те, як саме утворюються стратегії, чому одні люди віддають перевагу одним стратегіям, а інші – іншим, які механізми зміни стратегії вже в ході виконання діяльності. Для вирішення цих питань продуктивним є включення до поля аналізу інвенцій – спонтанних, мимовільних відхилень від прогнозованих результатів діяльності, на основі яких здійснюється корекція і саморегуляція творчої діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Методологічною основою аналізу розвитку творчої обдарованості є підхід до обдарованості через здібності, який було обґрунтовано Б.М. Тепловим [11]. Визначаючи обдарованість як індивідуально специфічне поєднання здібностей, Б.М. Теплов пропонував дослідникам зосередитися саме на цій специфіці, яка полягає не лише в способах виконання діяльності, а й в особливостях суб'єкта діяльності. До подібних висновків прийшли й ті дослідники, які спочатку вивчали певні сторони здібностей чи обдарованості. На системності обдарованості наголошує й В.М. Дружинін, який вказує ще на кілька сутнісних характеристик: розвиток обдарованості протягом життя і виняткові досягнення, які можна розглядати як індикаторні показники [2]. Визначення обдарованості як здібності до розвитку здібностей, яке дав Г.С. Костюк [3], дозволяє розглядати творчість і адаптацію не як взаємовиключні процеси, а як родово-видове співвідношення, де творчість і творча обдарованість є особливою формою адаптації, пов'язаною з домінуванням суб'єктної, а не ситуативно зумовленої, активності. Дослідження В.О. Моляко розкривають закономірності взаємодії особистісних і діяльнісних характеристик творчості, яка виявляється у стратегіальній організації свідомості. Стратегії є тим механізмом, завдяки якому розкривається творчий потенціал особистості [4; 5].

Аналіз досліджень, які проводилися у психології творчості, показує, що структурний аналіз творчого процесу виявляється не надто продуктивним тоді, коли йдеться про виявлення справжніх рушійних сил і механізмів творчості. Справді, виокремлення стадій творчості (задум, виношування, реалізація) є лише констатацією, описом, а зовсім не поясненням витоків творчості. За такого підходу на перше місце виходять питання про технологію творчості: як саме і в якій послідовності створюється творчий продукт. Звідси й висновок про можливість навчання

творчості шляхом засвоєння різного роду формально-логічних операцій, поєднаних з елементами ігрових прийомів, аутосугестії, прийомів руйнування стереотипів (ТРИЗ, АРИЗ, програма де Боно тощо). Не применшуючи значення цих методів, особливо для випадків, коли вони застосовуються по відношенню до людей, які вже стали на шлях творчості, все ж зазначимо, що є потреба вивчати ті механізми, які ведуть до розвитку творчо обдарованої особистості. Що спонукає людину до розвитку творчих здібностей, як поєднуються в одній людині творчі й виконавчі здібності, чи можна (і чи потрібно) навчати творчості людину, яка не бачить в цьому особистісної цінності – ці та інші подібні питання потребують наукового осмислення, оскільки вони є методологічними для психології творчості. Але найголовнішими залишаються питання про характер взаємозв'язку розвитку творчої діяльності і розвитку творчої особистості.

Трансдуктивна теорія В.А. Роменця вбачає основне завдання дослідження творчості в тому, щоб встановити, „як пов'язуються між собою протилежності теоретичної і практичної діяльності, з одного боку, та оригінальності й комунікації – з іншого” [10, 13].

Суб'єктний підхід, який поставив у центр психологічного аналізу наділену свідомістю й активністю людину, здатну автономізуватися від умов буття і самій визначати напрямки власного розвитку, дозволив дещо по-іншому подивитися на принцип єдності свідомості і діяльності. А.В. Брушлінський вважає, що поворотним пунктом у цій проблемі було виділення у психічному процесу і результату. „Психічне як процес – це вихідна і найважливіша психологічна реальність, із якої в ході взаємодії людини зі світом формуються всі психічні явища, функції, стани, властивості і т.д.” [1, 107]. Дослідник підкреслює характер співвідношення суб'єктно детермінованих психічних процесів і регуляції діяльності: „У ході діяльності, спілкування, вчинків на основі психічного як процесу

формується особистісні властивості: 1) система узагальнених спонукань, мотивів (тобто характер) і 2) здібності” [1, 107]. При цьому підкреслюється, що „...на будь-якій своїй наступній стадії психічне як процес формується завдяки вже існуючій мотивації, а формування суттєво нової мотивації постає як результат не однієї, а багатьох стадій психічного процесу, за допомогою якого регулюється діяльність суб’єкта” [1, 108]. Характер і здібності, як базові компоненти структури особистості, виділяв і К.К.Платонов [8].

Відмітимо, що перша група з виділених А.В. Брушлінським властивостей особистості за змістом майже повністю збігається з запропонованим нами поняттям суб’єктних цінностей [6].

Виділення невирішених частин загальної проблеми і постановка завдань. Незважаючи на значну кількість досліджень, ще є досить багато проблем, які залишилися недостатньо розробленими. Серед тих, які розглядатимуться у цій статті, такі: проблема ролі і місця творчості в системі адаптації людини; проблема еволюційно і соціально детермінованої стратифікації здібностей; проблема співвідношення понять „обдарованість”, „творча обдарованість” в контексті розвитку здібностей і особистості, проблема ролі інвенцій у стратегіальній регуляції творчості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології прийнято поділяти активність людини на творчу й адаптивну. Такий поділ робиться на основі перенесення еволюційних закономірностей на соціальні й особистісні процеси. Відтак, адаптивна і творча дія не протиставляються, а об’єднуються як різні поведінкові стратегії, кожна з яких забезпечує еволюційно доцільну, ефективну [132](#)

поведінку. „Адаптація полягає у такому пристосуванні до середовища, коли організм змінюється, а середовище залишається незмінним. Творчість передбачає активну зміну середовища людиною. Все її життя складається з процесів адаптації й творчості, які взаємодіють між собою” [10, 175]. Коли

Йдеться про ранні періоди розвитку людини, навряд чи доцільно говорити про творчість як свідому перетворювальну активність і протиставляти її адаптації. Очевидно, в цьому випадку творчість постає засіб адаптації. Причому, оскільки розвиток свідомості ще не дозволяє говорити про цілеспрямовані творчі перетворення середовища, то адаптивна функція творчості має скоріше еволюційно і соціально зумовлену, ніж свідому суб'єктну природу. На рис.1. представлено загальну модель початкового етапу розвитку творчих здібностей та обдарованості. Взаємодія людини зі світом опосередковується діяльністю.

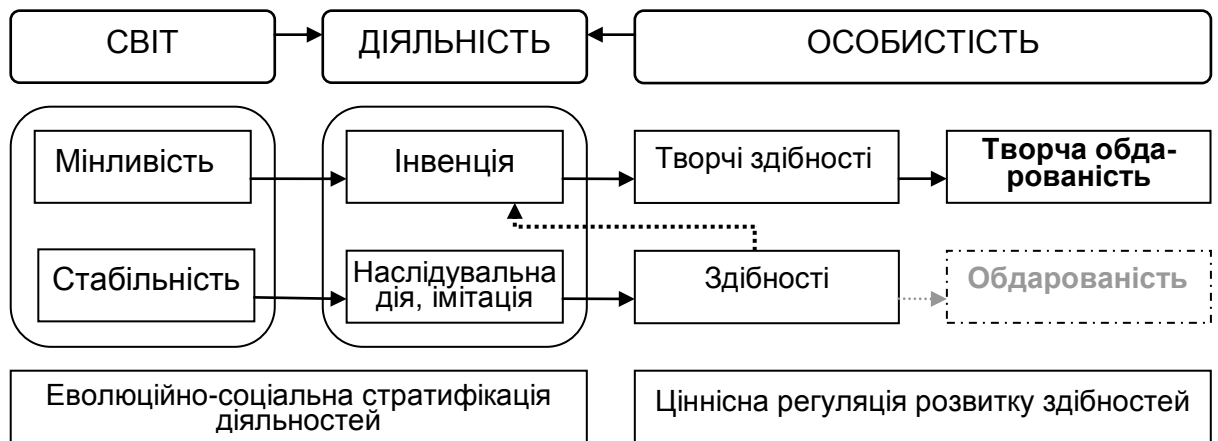

Рис.1. Загальна модель початку розвитку творчих здібностей та обдарованості

Світ, середовище (і природне, і соціальне), в якому живе людина, має водночас і стійкі, і мінливі компоненти. Цей поділ визначає дві адаптаційні стратегії і, відповідно, два типи особистості – консервативний і творчий. Еволюційно-соціальна доцільність існування таких типів зумовлена, з одного боку, необхідністю підтримувати й зберігати ті типи діяльності й соціальної організації, які зарекомендували себе ефективними й корисними, а з іншого, – необхідністю змінюватися відповідно до змін середовища. Зауважимо, що у другому випадку йдеться не стільки про ефективні реакції на зміни в середовищі, які вже відбулися, скільки про готовність до змін, які можуть відбутися – цією імовірнісною ізоморфністю із мінливим світом й визначається еволюційна доцільність

творчості.

Віддаленим аналогом творчості в біологічних системах є спонтанні мутації, з яких відбираються ті, що корисні в умовах певного середовища, і відмирають ті, які суперечать умовам життя організму. І біологічні мутації, і творчі флуктуації не мають стовідсоткової предметно спрямованої доцільності, їх ефективність забезпечується різноспрямованими змінами, з яких саме життя відбирає ефективні. Безумовно, коли йдеться про високі рівні розвитку творчої особистості, то завдяки свідомості, здатності до передбачення, інтуїції підвищується адаптивна ефективність творчих дій, але на початкових етапах розвитку творчої особистості, очевидно, все ж переважають закономірності, які виробилися в ході біологічної і соціальної еволюції людини. Тип творчої особистості, який на ранніх етапах більше руйнує, ніж створює, виявляється життєздатним тільки тому, що він асоціюється з еволюційно закріпленою надією на ефективність у ситуації можливих змін. Таким чином, тип творчої особистості є певною соціальною стратою, величина якої регулюється соціумом у відповідності з відчуттям ним свого місця на континуумі „стабільність – мінливість”.

133

Не можна не погодитися з висновком В.А. Роменця про те, що у витоках творчості лежать дії, а вже згодом з'являється мислення, уява, фантазія [10]. Початкове засвоєння дитиною суспільного досвіду відбувається за допомогою двох видів дій: імітації та інвенції. У широкий психологічний обіг поняття „інвенції” ввів Ж. Піаже [7]. Інвенція (вигадка, винахід – лат.) виникає тоді, коли дитина не в змозі точно відтворити певну дію дорослого. Терміном інвенції прийнято позначати ті відхилення від зразка діяльності, які виникають у дітей через невміння, недостатню сформованість вмінь. Але з точки зору психологічних особливостей розвитку творчості, інвенції – це не тільки природна передумова, але й механізм розвитку творчої діяльності.

Імітація, яка спрямована на точне відтворення дій дорослих, була б ідеальною моделлю пристосування до незмінного, стабільного світу. Однак, очевидно через еволюційну недоцільність, розповсюдження імітації дуже обмежене. Якщо взяти за критерій результати діяльності, то вона практично не існує – дії різних людей завжди ведуть до результатів, які хоч у чомусь будуть особливими, відмінними. Імітація, наслідування зразка скоріше можуть існувати як ідеал, як спосіб діяльності, до якого прагне людина, ніж як реальний результат діяльності. Людина влаштована так, що при всьому бажанні не може повністю відтворити дію, яку наслідує. З іншого боку, людські діяльності влаштовані так, що завжди допускаються відхилення від стандарту, в межах яких діяльність залишається ефективною. Таким чином, наслідувальна діяльність в більшості випадків є не імітаційною, а інвенційною, тобто такою, в яку людина привносить щось своє, спочатку навіть мимоволі, через біологічно закладену неспроможність точно відтворити дію.

Інвенція є природною передумовою розвитку творчих здібностей людини. На ранній стадії розвитку людства інвенція, очевидно, служила джерелом відкриттів, які здійснювалися шляхом проб і помилок. І хоча цей ресурс людством уже вичерпано, інвенція залишається важливим механізмом розвитку унікальності в ранньому віці. Експериментальні дослідження, які провела під нашим керівництвом Н.Ф. Портницька, показали, що інвенційні дії чи прийоми, які демонструють дошкільники, за певних умов отримують поцінування ровесників незалежно від результатів діяльності. Умовою цього є знаходження дітей поза полем вимог „соціально схвалюваної і оцінюваної” діяльності: вони або вже виконали обов’язкові завдання, або вони їм взагалі не давалися. Наші експерименти підтвердили гіпотезу про соціальну стратифікацію, яка визначає творчу чи нетворчу стратегії розвитку особистості. Умови експерименту передбачали оволодіння діяльністю в умовах природної для дітей регламентації

діяльності. У результаті багаторазового повторення цього уроку, коли вже всі діти засвоїли основні прийоми й операції та отримали заданий вихователькою результат діяльності, їх поведінка почала різнитися. Одні дошкільники продовжували виконувати інструкції виховательки, а інші – вже свідомо намагалися сконцентруватися на інвенціях, або навіть пробували перейти до виготовлення зовсім інших виробів, хоча це й розходилося з інструкцією. Творчість для другої групи дітей поступово стає тим внутрішнім мотивом, який стимулює вихід за межі актуальної ситуації, включає механізм суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку особистості.

Формуючись у діяльності, інвенції поступово включаються у процеси розвитку психічного, зокрема у процеси мислення. Межа між звичайною діяльністю і творчою, на що вказував Я.О. Пономарьов, полягає в тому, що для звичайної діяльності мета визначена і результат передбачуваний, а у

134

творчій – ми ніколи напевне не знаємо, який буде результат [9]. Різниця між творчою і нетворчою людиною полягає в тому, перша фіксує інвенції (побічні продукти, за Я.О. Пономарьовим), які виникають у діяльності, зберігає їх у досвіді, оперує ними у мисленні, а друга – відкидає як „неправильні” дії, продукти чи напрямки думки.

Процесуальність і недиз'юнктивність творчості наочно проявляється у творчій діяльності зрілої особистості. Для загальної характеристики мислення, яку дав А.В. Брушлінський, ілюстрацією може служити мислення людини в ході творчого процесу. „Продовжуючи формуватися по мірі здійснення всього мислительного процесу, кожна із його стадій ще не будучи цілком завершеною, безперервно зв'язана надзвичайно динамічними взаємопереходами зі всіма іншими, в тому числі й стадіями, що саме виникають. І тому будь-які компоненти живого, реального процесу мислення ніколи не відокремлені один від одного (на противагу

окремим деталям, вузлам і блокам функціонуючої машини чи елементам математичної множини). У цьому смислі мислення як процес і взагалі психічне як процес завжди є недиз'юнктивним, або континуально-генетичним, тобто таким, що безперервно і суттєво змінюється, динамічно формується, розвивається” [1, 117].

Накопичений досвід і здатність прогнозувати результат – ці дві особливості людини як суб'єкта творчого процесу лягли в основу пропонованої нами моделі включення інвенцій у творчу діяльність (рис.2.).

Рис. 2. Особливості включення інвенцій у творчу діяльність

Творчість є тією діяльністю, де процеси регуляції й саморегуляції не можуть бути виведені лише із механізму зворотного зв'язку, оскільки відсутній еталон, з яким можна порівнювати проміжні результати діяльності. Класична схема зворотного зв'язку втрачає свою пояснювальну силу у випадку творчої діяльності. І справа не тільки в тому, що відмінною особливістю творчої діяльності є свідоме використання інвенцій. Часто

творча діяльність починається взагалі без чіткого плану і саме інвенції, які виникають вже по ходу діяльності, допомагають людині визначитися, сформулювати й окреслити бажаний результат і спланувати діяльність, спрямовану на його досягнення.

Не всі інвенції, що виникають, відразу ж включаються у діяльність, деякі – „вibraкуються”. Думається, що існує суттєва відмінність між творчо спрямованою особистістю і особистістю, що не володіє такою спрямованістю. Для творчої особистості інвенції – це завжди інструмент пошуку нестандартних рішень і ті з них, які в певний момент біли відкинуті, як правило, актуалізуються при вирішенні нових творчих задач.

Процес творчості – це безперервний рух між життєвим досвідом та окресленням, конкретизацією, матеріалізацією творчого продукту. Особливість цього руху або потоку творчості полягає в нерозривній єдності теоретичної (мислительної) і практичної (спрямованої на діяльнiсну валідизацію теоретичних схем) діяльностей. Природно припустити, що евристичною моделлю цих зв'язків між творчим задумом і процесом його реалізації можуть слугувати стратегії творчої діяльності .

Стратегії творчості є досить гнучким утворенням для того, щоб інтегрувати інвенції в особистісний досвід суб'єкта творчої діяльності, оскільки самі базуються на певній ймовірності, недовизначеності. З іншого боку, чітке окреслення напрямків мислення і діяльності, яке задається стратегіями, сприяє довизначенню і досягненню очікуваного результату.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Творчість, з огляду на її роль в житті людей, може розглядатися з точки зору її еволюційних витоків, соціальної регуляції та її ролі в розвитку особистості. У першому випадку, творчість – це потенційно корисний вид діяльності, який сприяє розвитку особистості, еволюційна і адаптаційна

корисність якої підвищується у періоди змін в усталеному ході розвитку людини і світу. З точки зору соціальної регуляції, творчість – це один із видів суспільно схвалюваних діяльностей, досягнення в якому отримують соціальне поцінування і визнання. При цьому творчість, як і будь-який інший вид суспільних діяльностей, підпорядкований нормативній регуляції. Творчі люди – це окрема соціальна страта, кількість членів якої регулюється суспільством.

Що стосується ролі творчої діяльності у розвитку особистості, то тут варто відмітити два моменти. Суть першого полягає в тому, що переважна більшість людей, виконуючи звичайні дії, у деяких із них піднімається до рівня творчості, але при цьому їх не можна означити як творчих особистостей. Щодо другого компоненту, то можна стверджувати, що ті люди, які мають високий рівень розвитку творчих здібностей, характеризуються й творчою спрямованістю особистості. Таким чином, задатками творчих здібностей наділені всі, але лише окремі стають творчо обдарованими особистостями. Безумовно, що цей поділ визначають процеси соціальної стратифікації, але очевидно, що існують і механізми взаємної детермінації творчої діяльності та розвитку творчої спрямованості особистості, найважливішими з яких є інвенції та стратегії творчої діяльності.

Література

1. *Брушлинский А.В.* О формировании психического // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 106-126.
2. *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
3. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с. 136
4. *Моляко В.А.* Психология конструкторской деятельности. – М.: Машиностроение, 1983. – 134 с.
5. *Моляко В.А.* Творчий потенціал як психологічна проблема // Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції „Творчість як засіб особистісного росту і гармонізації людських

- стосунків”. – Київ-Житомир: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. – С.1-2.
6. *Музика О.Л.* Суб’єктно-ціннісний аналіз особистісного росту /Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч.І. – С. 137-143.
 7. *Пиаже Ж.* Теория Пиаже // История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.). Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н.Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 244 с.
 8. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
 9. *Пономарев Я.А.* Психология творчества // Тенденции развития психологической науки. – М.: Наука, 1989. – С. 21-34.
 10. *Роменець В.А.* Психологія творчості. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
 11. *Теплов Б.М.* Избранные труды: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – 328 с.

Анотація

Творчість розглядається як еволюційно зумовлена імовірнісна форма випереджувальної адаптації до оточуючого світу. Основою розвитку творчості в є інвенції – спонтанні відхилення від зразків діяльності і поведінки. Доводиться, що розвиток творчо обдарованої особистості – це соціально регульований процес, пов’язаний із засвоєнням соціально схвалюваних діяльностей, які завдяки інвенціям і суб’єктній активності ведуть до розвитку творчих здібностей.

Annotation

Creativity is considered as evolutionary determined form of probability of outstripped adaptation to the environment. The basis of creativity development in early age is inventions – spontaneous deviation from the activity and behavior models. It is proved that the development of creatively gifted personality is a socially regulated process connected to the acquiring of socially approved activities which, owing to the inventions and subjective activity, lead to the development of creative abilities.